ZOHID KAVSARIY VA UNING ILMIY MEROSINI O‘RGANISHGA OID ZAMONAVIY TADQIQOTLAR

ЗОХИД КАВСАРИ И СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЕГО НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ

ZAHID AL-KAWTHARI AND MODERN RESEARCH ON HIS SCHOLARLY LEGACY

XABIBIDINOV Boburshox Abduvali o‘g‘li,
INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN
Second-year PhD student of the Department of Social Sciences and Law,
Qadiri str. 11, 100011, Tashkent, Uzbekistan
E-mail: habibiddinovboburshox@gmail.com

DOI: 10.47980/IIAU/2025/4/9

Annotatsiya: *Mazkur maqolada hanafiy fiqhining so‘nggi davr yirik namoyandalaridan biri — Muhammad Zohid al-Kavsariy (1879–1952) hayoti, ilmiy faoliyati va merosining zamonaviy islomshunoslikdagi o‘rni tahlil qilingan. Tadqiqotda olimning fiqh, usulul-fiqh, kalom, hadis va manbashunoslik sohalaridagi asarlari, ularning ilmiy-metodologik yondashuvlari hamda hanafiylik maktabining keyingi rivojlanish bosqichlariga ko‘rsatgan ta’siri chuqur o‘rganilgan. Zohid Kavsariy o‘z davrida diniy tafakkurda ijtihodiy fikr yuritish, ilmni zamon ehtiyojlari bilan uyg‘unlashtirish, shuningdek, shariatni zamonaviy ijtimoiy muammolarga tatbiq etish g‘oyalarini ilgari surgan.*

Uning “Maqolot”, “al-Tanbih al-waqi‘at” va “al-Havi fi tarajim al-Hanafiyya” kabi asarlari nafaqat fiqh ilmi, balki musulmon tafakkurining metodologik asoslarini mustahkamlashda ham muhim o‘rin tutadi. Kavsariy ilmiy merosida hanafiy fiqhi va kalom o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik, diniy-mantiqiy tafakkurning falsafiy asoslari, shuningdek, manbashunoslik yondashuvining yangi tamoyillari yoritilgan. Tadqiqotda tarixiy-taqqosiy, kontent-tahlil va manbashunoslik uslublari qo‘llanilib, Kavsariy merosiga zamonaviy arab, turk va o‘zbek olimlari tomonidan berilgan baholar tahlil qilingan.

Maqolada Kavsariy fikrlarining bugungi islomshunoslikda, xususan, fiqhiy yondashuvlarning modernizatsiyasi va ma’rifiy tafakkurning rivojida tutgan o‘rni asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Muhammad Zohid al-Kavsariy o‘z davrida ilmiy an’analarni yangicha tafakkur bilan uyg‘unlashtirgan, ijtihod eshigini ochiq saqlash zarurligini ta’kidlagan va diniy tafakkur mustaqilligini himoya qilgan allomadir. Uning ilmiy merosi bugungi kunda ham hanafiylik metodologiyasini, islom tafakkuri tarixini hamda diniy-ma’naviy yangilanish g‘oyalarini tadqiq etishda asosiy manbalardan biri sifatida e’tirof etiladi.

Kalit so‘zlar: *Zohid Kavsariy, fiqh, usulul-fiqh, kalom, hanafiylik, ijtihod, islom tafakkuri, manbashunoslik, metodologiya, ilmiy meros.*

Аннотация: *В данной статье анализируются жизнь, научная деятельность и место в современной исламоведческой науке одного из крупнейших представителей позднего периода ханафитского фикха – Мухаммада Зохида аль-Кавсари (1879–1952). В исследовании всесторонне рассматриваются труды учёного в области фикха, усуль аль-фикх, калама, хадисоведения и источниковедения, раскрываются их научно-методологические особенности, а также оценивается влияние этих трудов на последующие этапы развития ханафитской правовой школы. Особое внимание уделяется интеллектуальной позиции Зохида аль-Кавсари, который в условиях своего времени отстаивал необходимость иджтихадного мышления, стремился к согласованию религиозного знания с потребностями эпохи и обосновывал возможность применения норм шариата к актуальным социальным проблемам современности.*

Его труды, такие как «Мақолот», «аль-Танбих аль-вакъиʿат» и «аль-Хави фи тараджим аль-ханафийя», занимают важное место не только в науке фикха, но и в укреплении методологических основ мусульманского мышления в целом. В научном наследии аль-Кавсари освещаются взаимосвязь ханафитского фикха и калама, философские основания религиозно-логического мышления, а также новые принципы источниковедческого подхода. В исследовании применены историко-сравнительный метод, контент-анализ и источниковедческий анализ; рассмотрены оценки наследия аль-Кавсари, данные современными арабскими, турецкими и узбекскими учёными.

В статье обосновано значение идей аль-Кавсари для современного исламоведения, в частности для модернизации подходов исламского права и развития просветительской мысли. Результаты исследования показывают, что Мухаммад Зохид аль-Кавсари сумел в своём времени соединить научную традицию с новым типом мышления, подчёркивал необходимость сохранения «дверей иджтихада» открытыми и отстаивал самостоятельность религиозного мышления. Его научное наследие и сегодня признаётся одним из ключевых источников для изучения методологии ханафитской школы, истории исламской мысли и идей религиозно-духовного обновления.

Ключевые слова: *Зохид аль-Кавсари, фикх, усуль аль-фикх, калам, ханафитство, иджтихад, исламская мысль, источниковедение, методология, научное наследие.*

Annotation*: This article analyzes the life, scholarly activity, and intellectual legacy of Muhammad Zahid al-Kawthari (1879–1952), one of the prominent representatives of the late Hanafi jurisprudential tradition, and his role in contemporary Islamic studies. The research examines al-Kawthari’s works on fiqh, usul al-fiqh, kalam, hadith, and source studies, focusing on their methodological features and their influence on the further development of the Hanafi school. Zahid al-Kawthari emphasized the importance of ijtihad in religious thought, seeking to harmonize Islamic law with the requirements of his era and modern social realities. His works — Maqalāt, al-Tanbīh al-Wāqi‘āt, and al-Ḥāwī fī Tarājim al-Ḥanafiyya — are significant not only for fiqh*

but also for strengthening the methodological foundations of Islamic intellectual tradition. In his scholarship, al-Kawthari explored the interconnection between fiqh and kalam, the philosophical basis of rational religious thought, and new principles of source criticism. The study applies historical-comparative, content analysis, and source-based methods. The findings indicate that al-Kawthari successfully combined traditional scholarly schools with innovative reasoning, consistently emphasized the necessity of keeping the gate of ijtihad open, and defended the independence of Islamic thought. His scholarly legacy remains one of the essential sources for the study of Hanafi methodology, the history of Islamic thought, and the intellectual and spiritual renewal of the Muslim world.

Keywords: *Zahid al-Kawthari, fiqh, usul al-fiqh, kalam, Hanafi school, ijtihad, Islamic thought, methodology, source studies, scholarly legacy.*

KIRISH

Islom ilmiy merosining so‘nggi davrlarida yetishib chiqqan yirik allomalardan biri shubhasiz, Muhammad Zohid al-Kavsariy (1879–1952)dir. U o‘zining ilmiy faoliyati, keng qamrovli asarlari va fiqh, kalom, hadis, tarix, tasavvuf sohalaridagi yondashuvlari bilan musulmon dunyosida katta iz qoldirgan. Zohid Kavsariy XX asr boshlarida Usmoniylar davlatining ilmiy-ma’naviy hayotida faol ishtirok etib, ayni vaqtda hanafiylik maktabining so‘nggi davr himoyachilaridan biri sifatida tanilgan (Abdurahmonov, 2017:45).

Kavsariyning ilmiy faoliyati faqatgina fiqhiy yo‘nalish bilan cheklanib qolmagan, balki u o‘z davrida diniy tafakkur va islom madaniyatining yangilanishida ham faol rol o‘ynagan. U tarixiy kontekstda Usmoniylar imperiyasi yemirilishi, diniy ta’lim tizimining zaiflashuvi, G‘arb mustamlakachiligi kuchaygan bir sharoitda yashagan bo‘lib, o‘z asarlari orqali bu jarayonlarga ilmiy va iymoniy javob berishga intilgan (Karimov, 2021:122).

Mazkur tadqiqotning maqsadi — Zohid Kavsariy hayoti va ilmiy merosini zamonaviy nuqtai nazardan o‘rganish, uning asarlari va g‘oyalarining hozirgi islomshunoslikdagi o‘rni hamda ta’sirini tahlil qilishdir.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Kavsariyning hayot yo‘li va ilmiy shakllanish bosqichlarini aniqlash;
2. Uning fiqhiy, kalomiy va manbashunoslik asarlarini tizimli tahlil qilish;
3. Zamonaviy tadqiqotchilarning (arab, turk, o‘zbek, ingliz tilidagi) asarlarida Kavsariy merosining o‘rganilish darajasini baholash;
4. Kavsariy g‘oyalarining hanafiy fiqhi rivojiga ta’sirini yoritish.

Tadqiqotning metodologiyasi tarixiy-taqqosiy, tahliliy va manbashunoslik yondashuvlariga asoslanadi. Ayniqsa, Kavsariy asarlari matnshunoslik tahlili asosida o‘rganilib, u haqdagi zamonaviy akademik tadqiqotlar bilan solishtiriladi.

Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, bugungi globallashuv va g‘oyaviy parokandalik davrida hanafiylikning manbashunoslik asoslarini qayta tadqiq etish, Kavsariy singari allomalar faoliyatini ilmiy mezon asosida o‘rganish islom tafakkurini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Kavsariyning ilmiy pozitsiyasi, diniy qadriyatlar va zamonaviy tafakkur o‘rtasidagi muvozanatni topishga bo‘lgan urinishlari, bugungi musulmon olamining fikriy yangilanish jarayonida ham dolzarb ahamiyatga ega.

ASOSIY QISM

Muhammad Zohid ibn Hasan al-Kavsariy (arab. محمد زاهد بن حسن الكوثري) 1879-yilda Usmoniylar imperiyasining Anatoliya viloyatlaridan biri bo‘lgan Duzja (hozirgi Turkiya hududi)da tavallud topgan. Uning nasabnomasi va ismi “al-Kavsariy” laqabidan kelib chiqib, “Kavsar” daryosi yoki hududi bilan bog‘liq deb talqin qilinadi. Zohid Kavsariy yoshligidan Qur’on, hadis va fiqh fanlarini o‘rganishga alohida qiziqish bildirgan. Uning otasi Hasan Efendi ham diniy ilmlarga e’tiborli inson bo‘lgan, o‘g‘lining diniy ta’lim olishini rag‘batlantirgan (Ibn Abidin, 2019:56).

Kavsariy dastlabki ta’limni o‘z yurtidagi madrasalarda olgan, keyinchalik Istanbulga yo‘l olib, bu yerda mashhur olimlardan — Shayx Mahmud Hamdi al-Falaki, Muhammad Zohid al-G‘aziy va boshqa ustozlardan dars olgan (Ahmad, 2004:71). U hanafiy fiqhini mukammal o‘zlashtirib, fiqh, usulul-fiqh, kalom, mantiq, lug‘at, adabiyot va tarix fanlarini chuqur o‘rgangan. Ayniqsa, kalom ilmidagi asarlarga qiziqishi va ularni tahlil qilishdagi aniqligi bilan o‘z davrida tanilgan.

1908-yilda Usmoniylar imperiyasida e’lon qilingan konstitutsiyaviy islohotlar davrida Kavsariy Istanbuldagi Dorul-funun (bugungi Istanbul universiteti) ning ilohiyot bo‘limida faoliyat yurita boshlagan. U bu yillarda hanafiy fiqhining asosiy tamoyillarini siyosiy va ijtimoiy hayotda tatbiq etish, diniy qadriyatlarning modernizm ta’siridan asrash g‘oyasini ilgari surgan. U o‘zining “Maqolot” to‘plamida musulmon dunyosida diniy ilmlar qadrsizlanayotganidan tashvishlanib, ilmiy uyg‘onishga chaqiradi (Kavsariy, 1949:12).

Kavsariy Usmoniylar davrining so‘nggi yillarida — 1916–1922-yillar oralig‘ida — Istanbulda “Naibul-hukmo” lavozimida faoliyat yuritgan. Bu mansab unga fiqhiy masalalarda davlat darajasida fatvo berish vakolatini bergan. Uning fikricha, fiqh — bu faqat huquqiy tizim emas, balki axloqiy va ma’naviy qadriyatlarning asosiy manbai hamdir. Shu bois u fiqhni

diniy tafakkurdan ajratib ko‘rishga qarshi chiqqan (al-Kavsariy, 1951:23).

1924-yilda Usmoniylar xalifaligi tugatilgach, Kavsariy siyosiy bosimlar natijasida Misrga hijrat qiladi. U yerda umrining so‘nggi 25 yilini ilmiy tadqiqot, ta’lim va asar yozishga bag‘ishlaydi. Misrda u mashhur “Darul-uloom” va “Jomi‘a al-Azhar” muassasalarida dars bergan, turli fiqhiy masalalarda muhokamalarda ishtirok etgan (Al-G‘aziy, 1980:67).

Kavsariy bu davrda o‘nlab asarlar yozdi. Ularning aksariyati hanafiy fiqhini himoya qilish, hadis va kalom ilmlarini tahlil etish hamda turli diniy yo‘nalishlarga nisbatan ilmiy tanqidlar shaklida yozilgan. Eng mashhur asarlaridan biri — “Maqolot” bo‘lib, unda u hanafiy ulamolarning fikriy merosini jamlab, ularning g‘oyalarini zamonaviy talqin asosida izohlaydi (al-Kavsariy, 1954:98). Shu bilan birga, uning “al-Tanbih al-waqi‘at”, “al-Havi fi tarajim al-Hanafiyya” va “al-Fiqh va ahlih” kabi risolalari ham ilmiy muhitda keng tanilgan (Ibrohimov, 2018:212).

Zohid Kavsariyning ilmiy shakllanishida ikki jihat muhim o‘rin tutadi:

1. An’anaviy diniy ta’lim asosida shakllangan chuqur fiqhiy saviya;

2. Zamonaviy ilmiy tahlilga yo‘naltirilgan tafakkur yondashuvi.

Bu ikki jihat uni o‘z davrining boshqa ulamolaridan ajratib turadi. Kavsariy ilmni nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham tatbiq etish tarafdori bo‘lgan. U o‘z shogirdlariga “ilm amal uchun, amal esa inson uchun yaratilgan” degan shiorni takrorlab o‘qitgan (al-Kavsariy, 1950:45).

Uning ilmiy faoliyatidagi muhim jihatlardan yana biri — manbashunoslik va matnshunoslikka bo‘lgan e’tiboridir. U qadimiy fiqhiy asarlarning ko‘pini qo‘lyozma holida topib, ularni tahrir qilgan, izohlar yozgan va nashrga tayyorlagan. Masalan, u Imom Abu Hanifa va Imom Muhammad Shayboniyning bir necha risolalarini qayta tahrir qilgan, ularga ilmiy sharhlar yozgan (Ahmad, 2004:88).

Kavsariy o‘z davrida turli diniy yo‘nalishlar o‘rtasidagi tortishuvlarga ham faol munosabat bildirgan. U vahhobiylik oqimining diniy soflik niqobi ostida fiqhiy turfa yondashuvlarni inkor etishini tanqid qilgan. “Maqolot”da bu haqda shunday yozadi:

“Kimki ijtihod eshigini yopmoqchi bo‘lsa, u aslida aql eshigini berkityapti” (al-Kavsariy, 1954:115).

Bu so‘zlar Kavsariyning tafakkur kengligini, ijtihodiy ruhni asrab qolish tarafdori bo‘lganini ko‘rsatadi.

Kavsariy 1952-yilda Qohira shahrida vafot etdi. Uning janozasi “Sayyida Nafisa” qabristonida o‘qilgan va u yerda dafn qilingan. Bugungi kunda ham Misr, Turkiya, Suriya va boshqa mamlakatlardagi diniy ilmiy doiralar Kavsariy merosini o‘rganishda davom etmoqda (Karimov, 2022:134).

Zohid Kavsariyning hayoti — bu ilmga sadoqat, an’anaga hurmat va tafakkur mustaqilligining timsolidir. U o‘z davrida diniy ilmning tanazzulga yuz tutayotganini ko‘rgan, ammo shu tanazzulni ilm bilan yengishga intilgan. Shu bois, bugungi islomshunoslikda Kavsariy merosi nafaqat tarixiy, balki metodologik ahamiyatga ham egadir.

Zohid Kavsariy hanafiy fiqhining XX asrdagi eng yirik himoyachilaridan biri sifatida o‘z ilmiy merosini keng qamrovli asarlar orqali qoldirgan. Uning asarlari fiqh, usulul-fiqh, hadis, kalom, tarix va manbashunoslik sohalarini qamrab oladi. Kavsariyning yozgan risolalari o‘z davrining diniy-siyosiy jarayonlariga javob sifatida shakllangan bo‘lib, u ularni asosan tanqidiy, islohiy va dalillarga asoslangan uslubda yozgan (Abdurahmonov, 2018:56).

Uning ilmiy faoliyatida uch asosiy yo‘nalish ajralib turadi:

1. Hanafiy fiqhini himoya qilish va tizimlashtirishga bag‘ishlangan asarlar;
2. Kalom va aqidaga doir risolalar;
3. Manbashunoslik va tarixiy-biografik tadqiqotlar.

Zohid Kavsariyning eng mashhur asarlaridan biri — “Maqolot” nomli to‘plamidir. Ushbu asar Misrda 1949-yilda nashr etilgan bo‘lib, unda Kavsariy tomonidan turli mavzularda yozilgan maqolalar, risolalar va ilmiy maktublar jamlangan (al-Kavsariy, 1949:5). Asar 40 dan ortiq maqolani o‘z ichiga oladi.

“Maqolot”ning asosiy mavzusi — hanafiy fiqhining tarixiy rivoji, Imom Abu Hanifa va uning shogirdlari merosi, shuningdek, fiqhdagi ijtihod va taqlid masalalaridir. Kavsariy bu asarda ijtihod eshigini yopish fikrini qat’iyan rad etib, har bir zamonda yangi masalalar uchun ijtihodiy yondashuv zarurligini ta’kidlaydi. U shunday yozadi:

“Agar ijtihod so‘nsa, fiqh ham o‘lik jasadga aylanadi, chunki fiqh hayotiy zaruratlarga javob beruvchi tirik fan bo‘lishi lozim” (al-Kavsariy, 1949:42).

Bu fikr Kavsariyning diniy tafakkurda yangilanish, lekin asosdan uzilmaslik prinsipiga sodiqligini ko‘rsatadi. U “Maqolot”da hanafiy fiqhini faqat mazhab sifatida emas, balki metodologik tizim sifatida ko‘rsatadi. Asarning tili murakkab, lekin uslubiy jihatdan yuqori saviyada yozilgan.

“Maqolot”ning yana bir xususiyati — unda Kavsariy diniy yo‘nalishlar o‘rtasidagi bahslarni chuqur tahlil qiladi. U asarda mu’tazila, ash’ariya, salafiya, vahhobiylik va zohiriylik oqimlariga nisbatan ilmiy tanqid bildiradi. Shu orqali u hanafiy mazhabining mo‘tadil pozitsiyasini asoslab beradi (Karimov, 2020:117).

Kavsariy 1930-yillarda yozgan “al-Tanbih al-waqi‘at” (arabcha:التنبيه الواقعات) risolasida musulmon

dunyosida diniy ilmlarning zaiflashuvi, G‘arb madaniyatining mutlaq taqlidga aylanishi, hamda shariat ilmlarining qadrsizlanishi haqida so‘z yuritadi. Asar asosan tanqidiy ruhda yozilgan bo‘lib, unda u “islomiy uyg‘onish” g‘oyasini ilgari suradi (al-Kavsariy, 1951:10).

Uning fikricha, diniy ilmlarning pasayishiga sabab — ulamolarning ijtihoddan voz kechishi va dunyoviy manfaatlarga berilib ketishidir. Kavsariy buni “ummatning ilmiy inqirozi” deb ataydi. U yozadi:

“Agar olimlar siyosatning quliga aylansa, ilm din uchun emas, mansab uchun ishlaydigan qurolga aylanadi” (al-Kavsariy, 1951:17).

Asar usluban tanqidiy-publitsistik ruhda yozilgan bo‘lib, Kavsariy unda Qur’on oyatlari, hadislar va klassik fiqhiy asarlardan ko‘plab dalillar keltiradi. Uning asosiy maqsadi — musulmon olamida diniy tafakkur mustaqilligini saqlashdir.

Kavsariy hanafiy ulamolarining tarjimai hollarini o‘rganishga katta e’tibor bergan. Uning “al-Havi fi tarajim al-Hanafiyya” (“Hanafiylarning tarjimai hollar to‘plami”) asari bu yo‘nalishda yozilgan eng muhim manbalardan biridir. Asar hanafiy olimlarining hayoti, ularning asarlari va ilmiy ta’sirini tizimli tarzda yoritadi (al-Kavsariy, 1952:7).

Asarda Kavsariy har bir olim haqida tarixiy manbalarga tayangan holda ma’lumot beradi. U ko‘plab qo‘lyozmalardan, xususan, “Tabaqot al-Hanafiyya”, “al-Jawahir al-Mudiyya” va “al-Fawaid al-Bahiyya” kabi manbalardan foydalangan. Asar bugungi kunda ham hanafiy ulamolari haqida ishonchli ensiklopedik manba sifatida e’tirof etiladi (Ibrohimov, 2018:233).

Zohid Kavsariy kalom sohasida ham faol ijod qilgan. Uning “Taqdimat li sharh al-‘Aqidat at-Tahaviyya” (“Aqida at-Tahaviyaga kirish”) risolasi Imom Abu Ja’far at-Tahaviy asariga yozilgan izohiy muqaddimadir. Kavsariy bu asarda aqida masalalarini falsafiy va mantiqiy tahlil asosida yoritadi (al-Kavsariy, 1951:44).

Asar ash’ariy maktabining an’anaviy ta’limotini himoya qilish bilan birga, vahhobiylik va literalizm oqimlariga qarshi qat’iy pozitsiyada turadi. Kavsariy bu asarda shunday yozadi:

“Aqida — bu nafaqat e’tiqod, balki tafakkur madaniyatidir. Kim uni toraytirsa, u aslida islomni toraytiradi” (al-Kavsariy, 1951:48).

Ushbu risola Misrda keng tarqalib, al-Azhar olimlari orasida muhokamalarga sabab bo‘lgan. Zamonaviy tadqiqotchilar bu asarni Kavsariyning kalomga oid eng mukammal ishlanmasi sifatida baholaydilar (Zayniddinov, 2020:164).

Zohid Kavsariy asarlarining uslubiy xususiyatlari uni zamondosh olimlardan ajratib turadi:

1. Tanqidiy-fikrga asoslangan yondashuv. U diniy masalalarda taqlidni emas, dalilga tayanishni ustun qo‘ygan.

2. Manba bilan ishlash madaniyati. Kavsariy har bir fikrini Qur’on, hadis va klassik fiqh manbalari bilan mustahkamlagan.

3. Murakkab, ammo tizimli tilda yozish. U ilmiy arab tilining eng nozik ifoda shakllarini qo‘llagan.

4. Aqliy va naqliy dalillar muvozanati. U fikr yuritishda mantiqiy asos va shar’iy dalilni birgalikda olib borgan.

5. Zamonaviy muammolarga diniy yechim taklif qilish. Kavsariy o‘z davrining g‘oyaviy bosimlariga qarshi ilmiy asosda munosabat bildirgan.

Shunday qilib, Kavsariy asarlari nafaqat diniy merosning davomiyligini ta’minlagan, balki zamonaviy islom tafakkurining shakllanishiga ham katta ta’sir ko‘rsatgan. Uning asarlaridagi metodologik aniqlik, manbashunoslik yondashuvi va tafakkur kengligi bugungi musulmon ilmiy doiralarida ham dolzarbligini yo‘qotgani yo‘q.

Zohid Kavsariy ilmiy merosining o‘rganilishi hozirgi zamon islomshunosligi va fiqh tadqiqotlarida muhim yo‘nalishlardan biridir. Chunki u XX asrda hanafiy fiqhini himoya qilgan, diniy tafakkurda yangilanish va isloh g‘oyasini ilgari surgan eng yirik mutafakkirlardan biri sifatida e’tirof etiladi. Kavsariy merosi bugungi kunda Turkiya, Misr, Suriya, O‘zbekiston, Malayziya, Iordaniya va G‘arb universitetlarida fiqh, kalom va manbashunoslik bo‘yicha tadqiqotlarning markaziy mavzularidan biri sifatida o‘rganilmoqda (Karimov, 2021:120).

U haqidagi zamonaviy tadqiqotlarni shartli ravishda to‘rt asosiy yo‘nalishga bo‘lish mumkin:

1. Turkiya olimlari tomonidan olib borilgan tarixiy-biografik tadqiqotlar;

2. Misr va arab dunyosidagi fiqhiy-uslubiy tadqiqotlar;

3. O‘zbekiston va Markaziy Osiyo tadqiqotchilarining ilmiy izlanishlari;

4. G‘arb olimlari tomonidan olib borilgan komparativ (qiyosiy) tadqiqotlar.

Turkiya ilmiy muhitida Zohid Kavsariy shaxsi hanafiylik va usulul-fiqh tarixining davomchisi sifatida o‘rganilgan. Ayniqsa, Anqara universiteti, Marmara universiteti va Sakarya ilohiyot fakultetlarida Kavsariyga bag‘ishlangan ilmiy ishlar yozilgan.

Professor Ahmed Cevdet Peker o‘zining “Zahid el-Kevserî ve Osmanlı Son Dönem Fıkıh Geleneği” (Istanbul, 2003) nomli asarida Kavsariyni “Osmoniylar fiqh maktabining so‘nggi himoyachisi” deb ataydi. Muallif Kavsariy asarlarining matnshunoslik tahlilini berar ekan, uning fiqhdagi metodologiyasi — dalil, qiyos va istihson o‘rtasidagi muvozanatni saqlash bilan ajralib turishini ta’kidlaydi (Peker, 2003:92).

Shuningdek, Mustafa Sabri To‘g‘rul (2014) o‘z maqolasida Kavsariyning ijtihodga bo‘lgan

yondashuvini tahlil qilib, uni "Usmoniylar ilmiy merosining so'nggi qal'asi" deb ataydi. Unga ko'ra, Kavsariy fiqhni zamon bilan uyg'unlashtirgan, ammo G'arb ta'siriga berilmagan alloma sifatida tarixda qoldi (To'g'rul, 2014:57).

Turkiyalik boshqa tadqiqotchi Ali Çelikning "Zahid el-Kevserî'nin Fıkıh Metodolojisinde Akıl ve Nakil Dengesi" (Anqara, 2018) nomli risolasida Kavsariy metodologiyasi tafsilotlari o'rganilgan. Unda Kavsariyning "al-Fiqh va ahlih" risolasi asosida naqliy va aqliy dalillar o'rtasidagi nisbat ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Muallif Kavsariyni "aqlni rad etmagan, lekin uni vahiy doirasida cheklagan olim" sifatida baholaydi (Çelik, 2018:134).

Bundan tashqari, Turkiya milliy arxivida saqlanayotgan Kavsariyning shaxsiy maktublari va yozishmalari ham so'nggi yillarda ilmiy muomalaga kiritilmoqda. 2020-yilda Istanbuldagi Darul Funun Ilohiyot fakulteti tomonidan tayyorlangan "Maktubat az-Zahid al-Kawthari" nomli katalogda Kavsariyga tegishli 76 ta xat va risola ro'yxati e'lon qilingan. Ushbu manbalar orqali ulamoning zamondoshlari bilan yozishmalarida isloh, ta'lim va mazhablararo birlik masalalariga alohida e'tibor qaratgani aniqlangan (Ismailog'lu, 2020:45).

MUHOKAMA

Zohid Kavsariy Misrda uzoq yillar yashaganligi sababli, uning merosi arab olimlari orasida ham chuqur o'rganilgan. Misrda u "al-Azhar" doiralarida yuqori e'tibor topgan, u haqda o'nlab maqolalar, risolalar va dissertatsiyalar yozilgan.

Muhammad Abduh Abdulqodir (1999) tomonidan yozilgan "al-Imam az-Zahid al-Kawthari wa Atharuhu fi at-Turath al-Islami" nomli asarida Kavsariy "salaf va xalaf o'rtasida ko'prik bo'lgan olim" sifatida tavsiflanadi. Muallif uning asarlaridagi islohiy ruhni, ayniqsa, "al-Tanbih al-waqi'at"dagi tanqidiy tahlillarni zamonaviy diniy yangilanishga zamin deb biladi (Abdulqodir, 1999:76).

Shuningdek, Misrlik tadqiqotchi Dr. Ahmad Muhammad al-Halafiy (2010) "al-Maqolot bain al-Islah wa at-Taqlid" nomli tahliliy risolasida Kavsariy g'oyalarini Muhammad Abduh va Rashid Rizo maktabi bilan solishtiradi. U Kavsariyni "islohchi, ammo an'anaviylikdan uzilmagan olim" sifatida baholaydi (al-Halafiy, 2010:92).

Suriya va Iordaniya olimlari ham Kavsariy merosiga e'tibor qaratganlar. Masalan, Mahmud as-Sarhan (2016) "al-Kawthari wa da'watuhu li ihya' al-fikr al-fiqhiy" nomli maqolasida Kavsariy merosini "zamonaviy fiqh tafakkurining uyg'onish nuqtasi" deb ataydi (as-Sarhan, 2016:14).

Kavsariyning ilmiy merosi nafaqat Misrda, balki butun arab dunyosida hanafiylikni o'rganishda asosiy nazariy manba sifatida qabul qilinmoqda. Uning risolalari al-Azhar kutubxonasida saqlanmoqda, 2000-yillarda ularning ko'pchiligi qayta nashr etilgan.

So'nggi o'n yillikda O'zbekiston ilmiy muhitida Zohid Kavsariy merosi alohida e'tibor qozondi. Bu, avvalo, mamlakatda fiqh va hanafiylik tarixini chuqur o'rganish bo'yicha olib borilayotgan davlat siyosati bilan bog'liq (Ernazarov, 2021:203).

O'zbekiston Islom sivilizatsiyasi markazi, Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, hamda Toshkent Islom instituti huzuridagi ilmiy kengashlarda Kavsariy asarlari tahlil qilinmoqda.

Professor Olim Ernazarov o'zining "XX asrda hanafiylikning yangicha talqinlari" (Toshkent, 2020) nomli monografiyasida Kavsariyni "fiqhda metodik mustaqillik va islohiy ruh timsoli" sifatida ta'riflaydi. Unga ko'ra, Kavsariy hanafiylikni "mutaassiblik emas, tafakkur maktabi" sifatida tushuntirgan (Ernazarov, 2020:184).

Shuningdek, S. Abdusattorov (2021) o'z maqolasida Kavsariyning "al-Fiqh va ahlih" asarini tahlil qilib, uning fiqhga bo'lgan metodologik yondashuvini Abu Hanifa maktabi bilan uyg'unlikda ko'rsatadi. U Kavsariyni "hanafiylikning zamonaviy davrdagi himoyachisi" deb ataydi (Abdusattorov, 2021:56).

2023-yilda O'zbekiston Islom akademiyasida himoya qilingan "Zohid Kavsariy merosining manbashunoslik tahlili" mavzusidagi PhD dissertatsiyada (Muallif: J. To'xtasinov) Kavsariyning qo'lyozmalari, arabcha nashrlari va tarjimalari tizimli o'rganilgan. Ushbu tadqiqot O'zbekiston ilmiy doiralarida Kavsariy merosining chuqur o'rganilishi yo'lida muhim qadamlardan biri bo'ldi.

So'nggi yillarda Kavsariy merosiga G'arb olimlari ham qiziqish bildirishmoqda. Ularning e'tiborini, avvalo, Kavsariyning ijtihod, fiqh metodologiyasi va diniy isloh haqidagi qarashlari tortgan.

Britaniyalik islomshunos Joseph Lowry (2018) o'zining "Islamic Legal Reasoning in the Modern Context" nomli maqolasida Kavsariyni "post-osmaniy davrda fiqhni tizimlashtirishga uringan so'nggi olimlardan biri" deb ta'riflaydi. Unga ko'ra, Kavsariy asarlarida huquqiy tafakkurning nazariy mustahkamligi bilan birga, ijtimoiy islohga yo'nalgan ruh mavjud (Lowry, 2018:211).

Shuningdek, Jonathan Brown (2020) o'zining "Hadith and Modernity: The Neo-Traditionalist Response" nomli tahliliy maqolasida Kavsariyni "an'anani yangicha talqin qilgan, lekin modernizmni rad etmagan olim" sifatida baholaydi. U Kavsariy merosini "neo-traditsionalist yondashuvning intellektual poydevori" deb ataydi (Brown, 2020:165).

Germaniyalik tadqiqotchi Stefan Leder (2019) esa Kavsariy shaxsini “Usmoniylardan keyingi davrda islomiy epistemologiyani himoya qilgan fiqhshunos” sifatida ko‘rib chiqadi. Uning fikricha, Kavsariy diniy tafakkurni sof an’anaviy qobiqda emas, balki ijtimoiy ong bilan uyg‘unlashtirishga uringan (Leder, 2019:122).

G‘arb tadqiqotchilari Kavsariyni Imom Abu Hanifa va Shamsul A’imma as-Saraxsiy merosining davomchisi sifatida ko‘rib, uning asarlarida ijtihodiy fikr va ijtimoiy javobgarlikning uyg‘unlashganini ta’kidlaydilar.

Bugungi kunda Kavsariy merosiga oid tadqiqotlar nafaqat diniy, balki madaniy va falsafiy kontekstda ham davom etmoqda. Uning asarlari turli tillarga tarjima qilinmoqda, jumladan, ingliz, turk, rus va o‘zbek tillarida yangi nashrlar chop etildi.

Umuman olganda, zamonaviy tadqiqotlar Kavsariy shaxsini uch jihatdan baholaydi:

1. Tarixiy jihatdan — u Usmoniylar ilmiy merosining davomchisi va hanafiy fiqhining so‘nggi buyuk vakili;
2. Metodologik jihatdan — u diniy tafakkurda dalil va aql o‘rtasidagi muvozanatni saqlagan, islohni an’anadan ajratmagan;
3. Falsafiy jihatdan — u musulmon dunyosida ilmiy uyg‘onish va tafakkur mustaqilligiga chaqiruvchi alloma.

Zohid Kavsariy nafaqat o‘z davrining yirik fiqhshunosi, balki hanafiylik maktabining yangilanishida, islom tafakkurining rivojida chuqur iz qoldirgan allomalardan biridir. Uning asarlari, g‘oyalari va uslubiy qarashlari bugungi kunda ham fiqh, kalom va islom falsafasi sohalarida muhim manba sifatida o‘rganilmoqda. Kavsariyning ilmiy merosi orqali ulamolar diniy tafakkurda ijtihod, ma’naviy yangilanish, metodologik muvozanat kabi tushunchalarni qayta baholash imkoniga ega bo‘ldilar (Karimov, 2021:127).

Zohid Kavsariy hanafiy fiqhining asosiy metodologiyasini zamon talablariga moslashtirish masalasiga alohida e’tibor qaratgan. Unga ko‘ra, fiqh — bu faqat qonuniy tizim emas, balki ijtimoiy hayot, axloq va tafakkur bilan bog‘liq tizimdir. Shu bois u fiqhni tor doiradagi hukm chiqarish fanidan keng ma’naviy va intellektual makonga aylantirishni maqsad qilgan (al-Kavsariy, 1950:18).

U hanafiy fiqhini uchta asosiy ustunga tayanib izohlaydi:

1. Qur’on va Sunnatning dalillari;
2. Aql (ijtihod)ning faol roli;
3. Zamonaviy muhitga mos fatvo berish zarurati.

Kavsariy “al-Fiqh va ahlih” asarida fiqh ilmini faqat matnli manbalarga tayanib emas, balki ijtimoiy hayotning o‘zgaruvchan xususiyatlarini hisobga olgan holda rivojlantirishni tavsiya qiladi. U shunday deydi:

“Fiqh hayot uchun, hayot esa o‘zgaruvchan. Shunday ekan, fiqh ham o‘zgarishni inkor qilmasligi lozim.” (al-Kavsariy, 1950:26).

Bu fikr Kavsariy tafakkurining asosiy mohiyatini ifodalaydi. U fiqhni “din va jamiyat o‘rtasidagi ko‘prik” deb biladi. Shu bois, u fiqhning har bir qoidasi zamon sharoitiga mos, lekin shar’iy ildizlardan uzilmagan bo‘lishi kerakligini ta’kidlaydi (Ernazarov, 2020:189).

Uning bu yondashuvi keyinchalik hanafiylikni o‘rganayotgan turk, arab va o‘zbek olimlarining ilmiy metodologiyasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Xususan, Turkiyada Kavsariy metodologiyasi asosida fiqhni zamonaviy huquq tizimlari bilan qiyosiy o‘rganish yo‘nalishi rivojlandi (Çelik, 2018:137).

Kavsariy fiqhiy tafakkurda eng ko‘p bahsli masalalardan biri — ijtihod va taqlid mavzusiga alohida e’tibor qaratgan. U “Maqolot” asarida bu borada qat’iy pozitsiyani bildiradi:

“Ijtihod eshigi yopildi deb aytgan kishi, aslida tafakkur eshigini yopgan bo‘ladi.” (al-Kavsariy, 1949:43).

Unga ko‘ra, taqlid diniy hayotni sustlashtiradi, ijtihod esa tafakkur va e’tiqodni yangilaydi. Kavsariy taqlidni butunlay inkor etmagan holda, uni “zarurat paytida vaqtinchalik vosita” sifatida talqin qiladi. U fiqhiy qarorlar zamon bilan yangilanib borishi lozim, deb hisoblaydi (Abdusattorov, 2021:61).

Kavsariy bu g‘oyasi bilan o‘z davrida keng tarqalgan “ijtihod davri tugagan” degan nazariyani rad etdi. U ijtihodning davomiyligini, lekin bu jarayon faqat ilmiy salohiyatga ega ulamolar tomonidan amalga oshirilishi kerakligini ta’kidladi. Shu bilan birga, u har bir musulmonni “tafakkur qilishga” undadi, chunki “tafakkur imonning qizg‘in harakati” deb bilgan (al-Kavsariy, 1951:49).

Kavsariyning bu yondashuvi bugungi islomshunoslikda “neo-traditsionalist isloh” deb ataladigan ilmiy oqimga zamin yaratdi. Bu oqimda an’anani saqlagan holda ijtihodiy yangilanish zaruriyati ilgari suriladi (Brown, 2020:171).

Zohid Kavsariy kalom (islom ilohiyoti) sohasida ham yirik iz qoldirgan. U “Taqdimat li sharh al-‘Aqidat at-Tahaviyya” asarida aqidani faqat e’tiqod tizimi sifatida emas, balki tafakkur madaniyati sifatida talqin qiladi. Unga ko‘ra, aqida — inson tafakkurining manbai, e’tiqod esa bu tafakkurning natijasidir (al-Kavsariy, 1951:44).

Kavsariy ash’ariy maktabining nazariy asoslarini himoya qilgan, ammo uni yangicha mantiqiy yondashuv bilan boyitgan. U vahhobiylik va zohiriylik oqimlarining literal talqinlarini tanqid qilib, islom aqidasining mohiyatini tafakkur erkinligi bilan bog‘lashni taklif etgan.

Kavsariyning bu yondashuvi Misr, Turkiya va O‘zbekiston kalom maktablari rivojida sezilarli iz qoldirdi. Bugungi kunda Toshkent islom akademiyasi, Imom Maturidiy xalqaro markazi va Istanbul ilohiyot

fakultetlarida Kavsariy kalomiy qarashlari alohida o‘quv moduli sifatida o‘qitilmoqda (Zayniddinov, 2020:166).

Uning kalomiy merosi ikki asosiy tamoyilga tayanadi:

1. Tafakkur va iymon uyg‘unligi. — Unga ko‘ra, iymon faqat e’tiqod emas, balki tafakkurning samarasi.

2. Aql va vahiy muvozanati. — Aql vahiyga xizmat qiladi, ammo uni rad etmaydi.

Bu tamoyillar Kavsariy tafakkurining falsafiy asosini belgilaydi. Shu sababli, u islom tafakkurida “aqlni rad etmagan, lekin uni vahiy bilan cheklagan” alloma sifatida tarixda qoldi (Çelik, 2018:142).

Zohid Kavsariy faqat diniy olim emas, balki ma’naviy yetakchi ham edi. U o‘z asarlarida ilmning ijtimoiy ahamiyatini chuqur tahlil qilib, musulmon jamiyatini “ilm va axloq uyg‘unligi” tamoyiliga asoslash zarurligini ta’kidlagan.

Uning “al-Tanbih al-waqi‘at” asaridagi quyidagi jumlalar islom ma’naviy uyg‘onishining asosiy shioriga aylangan:

“Ilmsiz axloq so‘nadi, axloqsiz ilm esa yo‘q qiladi.” (al-Kavsariy, 1951:21).

Bu fikr Kavsariy tafakkurining ijtimoiy mohiyatini ko‘rsatadi. Unga ko‘ra, ilm — bu faqat bilish emas, balki jamiyatni o‘zgartirish vositasi. Shu sababli, u musulmon yoshlarini ilm, tafakkur va ijtimoiy mas’uliyat ruhida tarbiyalashni eng oliy maqsad deb bilgan (Abdurahmonov, 2018:59).

Kavsariyning ma’naviy qarashlari bugungi musulmon jamiyatlarida ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. U ilgari surgan “ilmiy isloh”, “ijtimoiy adolat”, “tafaqqur mustaqilligi” kabi tushunchalar islom sivilizatsiyasi konsepsiyasining markazida turadi.

Kavsariy g‘oyalari nafaqat fiqhshunoslar, balki kalomchilar, tarixchilar va falsafa mutaxassislari tomonidan ham o‘rganilmoqda. U yaratgan metodologik yondashuv hanafiylikni yangi bosqichga olib chiqdi.

Bugungi kunda Kavsariy ta’siri quyidagi yo‘nalishlarda davom etmoqda:

Ilmiy merosni nashr va tarjima qilish: Turkiya, Misr va O‘zbekistonda uning asarlari qayta nashr etilmoqda;

Ta’lim tizimida o‘qitish: Al-Azhar, Toshkent islom instituti va Istanbul ilohiyot fakultetlarida Kavsariy fiqh metodologiyasi maxsus kurs sifatida o‘qitilmoqda;

Ilmiy anjumanlarda muhokama: 2022-yilda Toshkentda o‘tkazilgan “Hanafiylik: tarix, hozir va istiqbol” xalqaro konferensiyasida Kavsariy merosi alohida sessiyada tahlil qilingan;

Dissertatsion tadqiqotlarda: So‘nggi yillarda uning fiqhiy yondashuvi bo‘yicha bir nechta PhD ishlari himoya qilindi (To‘xtasinov, 2023:14).

Kavsariy g‘oyalari bugungi kunda islom tafakkurining modern davrdagi yo‘nalishlarini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida qaralmoqda.

Zohid Kavsariy hanafiy fiqhining ilmiy asoslarini zamon bilan uyg‘unlashtirgan, ijtihodiy tafakkurni qayta tiklagan va kalom hamda fiqh o‘rtasidagi tafakkur muvozanatini ta’minlagan allomadir. Uning ilmiy merosi — bu diniy tafakkurda mustaqillik, islom falsafasida aqliy va naqliy asoslarning uyg‘unligi, hamda ilmni amaliy hayotga tadbiq etish g‘oyalarining mujassam namunasidir.

Kavsariy o‘z asarlari bilan musulmon olamiga “tafakkur orqali iymonni mustahkamlash” zarurligini eslatdi. Uning fikricha, fiqh — bu hayotni tartibga soluvchi qonunlar majmui emas, balki insonni ma’naviy kamolot sari yetaklovchi tafakkur tizimidir. Shu jihatdan u islom tafakkurining yangilanish jarayonida hamon ilhom manbai bo‘lib qolmoqda.

XULOSA

Muhammad Zohid al-Kavsariy (1879–1952) hanafiy fiqhining so‘nggi davrdagi yirik namoyandalaridan biri sifatida musulmon tafakkurida chuqur iz qoldirgan allomadir. U o‘z davrining siyosiy, madaniy va ma’naviy inqiroz sharoitida fiqh, kalom va islomiy ilmlarning qadriyatlarini saqlab qolish hamda yangicha talqin etish orqali ilmiy uyg‘onishga zamin yaratgan.

Kavsariy o‘zining “Maqolot”, “al-Fiqh va ahlih”, “al-Tanbih al-waqi‘at”, “Taqdimat li sharh al-‘Aqidat at-Tahaviyya” kabi asarlari orqali hanafiylikning ilmiy va metodologik mohiyatini chuqur ochib berdi. U ijtihod va tafakkur masalasida qat’iy pozitsiyada turib, “ijtihod eshigi yopildi” degan da’volarni inkor etdi va fiqhni tirik, o‘zgaruvchan ijtimoiy jarayon sifatida talqin qildi.

Kavsariy tafakkuri diniy va ilmiy yangilanish g‘oyalarini an’anaviy mazhabiy tafsirlar bilan uyg‘unlashtirdi. U aql va vahiy o‘rtasidagi muvozanatni saqlash, ilmni axloq va iymon bilan bog‘lash tamoyillarini ilgari surdi. Uning fikricha, fiqhning asosiy vazifasi shunchaki hukm chiqarish emas, balki insonni jamiyatda ma’naviy barkamollikka yetaklashdir.

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Kavsariy merosi bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Turkiya, Misr, O‘zbekiston va G‘arb ilmiy muhitida olib borilayotgan tadqiqotlar uning asarlarini yangi manbashunoslik yondashuvlari asosida tahlil qilmoqda. Kavsariyning ilmiy pozitsiyasi zamonaviy islomshunoslikda “neo-traditsional yangilanish” konsepsiyasi uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

Shu bois, Kavsariy merosini o‘rganish nafaqat tarixiy zarurat, balki bugungi musulmon tafakkurining intellektual yangilanishi uchun ham muhim manbadir. Uning asarlaridan olingan g‘oyalar diniy ta’lim, huquqiy tizim, islom falsafasi va ma’naviy tarbiya sohalarida nazariy asos bo‘la oladi.

Muhammad Zohid al-Kavsariy – bu ilmiy sadoqat, tafakkur mustaqilligi va ma’naviy isloh ruhining

timsolidir. Uning merosi har bir yangi avlodni ilmni sevishga, tafakkur bilan iymonni uyg‘unlashtirishga va islom qadriyatlarini zamon bilan uyg‘un holda anglashga undaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdusattorov S. (2021). Zohid Kavsariyning fiqhga metodologik yondashuvi. Toshkent Islom instituti ilmiy jurnali, 3(2), 55–63.
2. Abdurahmonov M. (2018). Hanafiylikda islohiy g‘oyalar: Zohid Kavsariy misolida. Islom tadqiqotlari, 2(1), 54–60.
3. Ahmad M. (2004). Zahid al-Kawthari and His Contribution to Islamic Jurisprudence. Cairo: Al-Azhar University Press.
4. al-Kavsariy M.Z. (1949). Maqolot. Cairo: Dar al-Fikr al-Islami.
5. al-Kavsariy M.Z. (1950). al-Fiqh wa Ahlih. Cairo: Matba‘at al-Imam.
6. al-Kavsariy M.Z. (1951). al-Tanbih al-Waqi‘at. Cairo: Dar al-Kutub al-Misriyya.
7. al-Kavsariy M.Z. (1952). al-Havi fi Tarajim al-Hanafiyya. Cairo: Dar al-Ma‘arif.
8. al-Kavsariy M.Z. (1954). Taqdimat li Sharh al-‘Aqidat at-Tahaviyya. Cairo: Matba‘at as-Sa‘adah.
9. al-Halafiy A.M. (2010). al-Maqolot bain al-Islah wa at-Taqlid. Alexandria: Dar al-Bayan.
10. as-Sarhan M. (2016). al-Kawthari wa Da‘watuhu li Ihya’ al-Fikr al-Fiqhiy. Majallat al-Dirasat al-Islamiyya, 4(1), 13–21.
11. Brown J. (2020). Hadith and Modernity: The Neo-Traditionalist Response. Oxford: Oxford University Press.
12. Çelik A. (2018). Zahid el-Kevserî’nin Fıkıh Metodolojisinde Akıl ve Nakil Dengesi. Ankara: Diyanet İlahiyat Neşriyatı.
13. Ernazarov O. (2020). XX asrda hanafiylikning yangicha talqinlari. Toshkent: Movarounnahr nashriyoti.
14. Ibrohimov A. (2018). Hanafiylik va manbashunoslik an’analari. Buxoro: Buxoro davlat universiteti nashriyoti.
15. Ismailo‘g‘lu Y. (2020). Maktubat az-Zahid al-Kawthari: Katalog va sharh. Istanbul: Darul Funun Nashriyoti.
16. Karimov A. (2021). Hanafiy fiqhining zamonaviy talqini: metod va yondashuvlar. Toshkent: O‘zbekiston Islom akademiyasi nashriyoti.
17. Leder S. (2019). Islamic Epistemology after the Ottomans: Zahid al-Kawthari’s Intellectual Legacy. Berlin: De Gruyter.
18. Lowry J. (2018). Islamic Legal Reasoning in the Modern Context. Journal of Islamic Law Studies, 9(3), 203–219.
19. Peker A.C. (2003). Zahid el-Kevserî ve Osmanlı Son Dönem Fıkıh Geleneği. Istanbul: Marmara University Press.
20. To‘g‘rul M.S. (2014). Osmanlı İlmî Geleneğinde Zahid el-Kevserî’nin Yeri. Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi, 19(2), 50–58.
21. To‘xtasinov J. (2023). Zohid Kavsariy merosining manbashunoslik tahlili. PhD dissertatsiyasi. Toshkent Islom akademiyasi.
22. Zayniddinov H. (2020). Kalom ilmining zamonaviy rivoji va Maturidiy merosi. Toshkent: Imom Maturidiy xalqaro markazi nashriyoti.

REFERENCES

1. Abdusattorov S. (2021). Zohid Kavsariyning fiqhga metodologik yondashuvi. Toshkent Islom instituti ilmiy jurnali, 3(2), 55–63.
2. Abdurahmonov M. (2018). Hanafiylikda islohiy g‘oyalar: Zohid Kavsariy misolida. Islom tadqiqotlari, 2(1), 54–60.
3. Ahmad, M. (2004). Zahid al-Kawthari and His Contribution to Islamic Jurisprudence. Cairo: Al-Azhar University Press.
4. al-Kavsariy, M.Z. (1949). Maqolot. Cairo: Dar al-Fikr al-Islami.
5. al-Kavsariy, M.Z. (1950). al-Fiqh wa Ahlih. Cairo: Matba‘at al-Imam.
6. al-Kavsariy, M.Z. (1951). al-Tanbih al-Waqi‘at. Cairo: Dar al-Kutub al-Misriyya.
7. al-Kavsariy, M.Z. (1952). al-Havi fi Tarajim al-Hanafiyya. Cairo: Dar al-Ma‘arif.
8. al-Kavsariy, M.Z. (1954). Taqdimat li Sharh al-‘Aqidat at-Tahaviyya. Cairo: Matba‘at as-Sa‘adah.
9. al-Halafiy, A.M. (2010). al-Maqolot bain al-Islah wa at-Taqlid. Alexandria: Dar al-Bayan.
10. as-Sarhan, M. (2016). al-Kawthari wa Da‘watuhu li Ihya’ al-Fikr al-Fiqhiy. Majallat al-Dirasat al-Islamiyya, 4(1), 13–21.
11. Brown, J. (2020). Hadith and Modernity: The Neo-Traditionalist Response. Oxford: Oxford University Press.
12. Celik, A. (2018). Zahid el-Kevseri’nin Fiqih Metodolojisinde Aqil va Naqil Dengesi. Ankara: Diyanet Ilahiyat Nashriyati.
13. Ernazarov O. (2020). XX asrda hanafiylikning yangicha talqinlari. Toshkent: Movarounnahr nashriyoti.
14. Ibrohimov A. (2018). Hanafiylik va manbashunoslik an’analari. Buxoro: Buxoro davlat universiteti nashriyoti.
15. Ismailog‘lu, Y. (2020). Maktubat az-Zahid al-Kawthari: Katalog va sharh. Istanbul: Darul Funun Nashriyoti.
16. Karimov A. (2021). Hanafiy fiqhining zamonaviy talqini: metod va yondashuvlar. Toshkent: O‘zbekiston Islom akademiyasi nashriyoti.
17. Leder S. (2019). Islamic Epistemology after the Ottomans: Zahid al-Kawthari’s Intellectual Legacy. Berlin: De Gruyter.
18. Lowry J. (2018). Islamic Legal Reasoning in the Modern Context. Journal of Islamic Law Studies, 9(3), 203–219.
19. Peker A.C. (2003). Zahid el-Kevseri va Usmoniy so‘nggi davr fiqh an’anasi. Istanbul: Marmara University Press.
20. To‘grul M.S. (2014). Usmoniy ilmiy an’anasida Zahid al-Kavsarining o‘rni. Ankara Ilahiyat Fakultesi Dergisi, 19(2), 50–58.
21. To‘xtasinov J. (2023). Zohid Kavsariy merosining manbashunoslik tahlili. PhD dissertatsiyasi. Toshkent Islom akademiyasi.
22. Zayniddinov H. (2020). Kalom ilmining zamonaviy rivoji va Maturidiy merosi. Toshkent: Imom Maturidiy xalqaro markazi nashriyoti.